

**ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФАКУЛЬТЕТ СУСПІЛЬНИХ НАУК
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ**

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

**для самостійної підготовки
студентів стоматологічного факультету
до практичних занять з «Біоетики»
за кредитно-модульною системою**

Ужгород - 2011

УДК 17.023.33 (076)
ББК Ю725 я 73-5
Я-93

«Біоетика». Методичні рекомендації для самостійної підготовки студентів спеціальності «Стоматологія» до практичних занять з «Біоетики» за кредитно-модульною системою.

Підготувала:

Яцина О.Ф., кандидат педагогічних наук, доцент кафедри психології УжНУ.

Методичні матеріали містять пояснювальну записку, тематичний план дисципліни, завдання для самостійної роботи, типові тестові завдання та список літератури до всього курсу.

Пояснювальна записка

Біоетика є необхідним елементом формування світогляду будь-якого спеціаліста суспільно природничого профілю. Предметом біоетики є моральне ставлення суспільства в цілому до людини, її життя, здоров'я, смерті. Як інтегративна дисципліна, вона взаємодіє з такими формами знання як етика, філософія, психологія, медицина та ін.

Метою навчальної дисципліни «Біоетика» є надання студентам знань про сучасне розуміння феномену біоетики, специфіку і етапи історичного розуміння біоетики в західній і вітчизняній традиції; уміння використовувати основні положення біоетичних документів у вирішенні біоетичних ділем. У змісті завдань важливим є ознайомлення студентів із наявними біоетичними концепціями в перспективах науково-технологічного розвитку. Програма курсу орієнтована на аналіз проблем біоетики: евтаназії, трансплантації, генної інженерії, клонування та ін. в контексті світових вимірів.

Завдання дисципліни полягає в тому, щоб студенти виробили здатність і звичку до рефлексії над проблемами життя і смерті; ознайомилися з моральним боком актуальних проблем сучасної медицини і медико-біологічних досліджень; сформували власну етичну точку зору на ці проблеми і в майбутній практичній діяльності керувалися принципами біоетики.

У результаті засвоєння дисципліни студенти повинні:

Знати:

- основні етапи розвитку біоетики, їх причинно-наслідковий контекст;
- орієнтуватися в перебігу явищ і процесів біоетики на світовому рівні та на вітчизняних теренах.

Вміти:

- аналізувати конкретні моральні ситуації в контексті вищих моральних цінностей;
- застосовувати набуті знання при аналізі світоглядно-методологічних проблем сучасного природознавства;
- формувати та обґрунтовувати власну позицію щодо актуальних проблем сьогодення.

Набути навички:

- етичної полеміки і діалогу;
- коректної поведінки у сфері професійного і міжособистісного спілкування;
- дослідження і розв'язання суперечливих ситуацій.

Змістовний модуль 1

Тема 1. Філософсько-світоглядні засади біоетики

Сучасна біоетика та її предмет. Розуміння класичної біоетики як нової наукової дисципліни (В.Р.Поттер). Біоетика як історично обумовлений тип світогляду, визначений розвитком європейської культури. Теоретичне підґрунтя сучасної біоетики. Етичні правила і принципи в біоетиці.

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ з курсу «Біоетика»

Всього: 27 год. (лекцій –2 год.; практ. –16 год.; СРС –9 год.)

№п	Назва теми	Кількість тижневих годин			
		Лекції	Практично - семінарські заняття	Самостійна робота	
1.	2	3	4	5	
1.	Філософсько-світоглядні засади біоетики	2		1	
2.	Біоетика як наука про моральність людської поведінки		2	1	
3.	Аборт – звичайна операція чи жорстоке вбивство?		2	1	
4.	Методи контрацепції та природні методи запобігання вагітності		2	1	
5.	Проблеми безплідності і штучного запліднення		2	1	
6.	Біоетичні аспекти медичних експериментів		2	1	
7.	Евтаназія – звільнення від страждань чи жорстоке вбивство?		2	1	
8.	Біоетичні проблеми узалежнення		2	1	
9.	Повага до гідності людини. Повага до людини як особи		2	1	

Разом:	2	16	9	
Залік:				6

ТЕМАТИКА ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Заняття 1. Біоетика як наука про моральність людської поведінки

Теоретична частина

1. Життя як етико-філософська проблема. Відношення до життя і смерті в різних культурах і релігійних конфесіях.
2. Життя як цінність - екзистенційний підхід.
3. «Смерть як перехід» і «смерть як ніщо» (Сократ). Моральний смисл смерті.
4. Етичні проблеми визначення і діагностики смерті. Етичні дилеми, пов'язані з кінцем життя. Процес умирання, можливість його зупинки і повернення людини до життя (клінічна і біологічна смерть).

Заняття 2. Аборт – звичайна операція чи жорстоке вбивство?

Теоретична частина

1. Статус ембріона: психоаналітичний, філософсько-антропологічний, соціологічний, теологічний і біоетичний підходи. Права ембріона.
2. Автономія вагітної жінки і право ембріона на життя. Аборти за медичними і соціальними показниками.
3. Етичні аспекти пренатальної діагностики. Проблеми обґрунтованого ризику при виборі діагностичної процедури.
4. Відношення до новонароджених з дефектами.

Заняття 3. Методи контрацепції та природні методи запобігання вагітності

Теоретична частина

1. Контроль над народженням: біоетичний аспект.
2. Контрацепція і природне планування сім'ї. Примусова і добровільна стерилізація.
3. Сексуальне виховання і культура населення.

Заняття 4. Проблеми безплідності і штучного запліднення

Теоретична частина

1. Нові репродуктивні технології: біоетичний аспект.
2. Штучна інсемінація (гомологічна і гетерологічна). Екстракорпоральне запліднення.

3. Маніпулювання ембріонами, проблема «зайвих» ембріонів, ризик багатоплідної вагітності, редукція ембріонів, здоров'я дітей.
4. Анонімність і право дитини знати своїх батьків. Суругатне материнство. Комерціалізація материнства, розривання родинних зв'язків, вірогідність психічних травм.

Заняття 5. Біоетичні аспекти медичних експериментів

Теоретична частина

1. Біоетичні критерії дозволеності біомедичних маніпуляцій, генної інженерії.
2. Клінічне експериментування. Фармакогенетика. Експериментування фармакологів. Маніпуляції з психічним здоров'ям людини.
3. Продукування або використання живих людських ембріонів для приготування стовбурових клітин. Клонування людини. «За» і «проти» клонування (моральні і соціальні наслідки).
4. Моральний зміст і наслідки втручання людини в природу людини і всього живого. Моральні проблеми отримання і використання генетичної інформації. Генетична інформація як власність. Євгеніка і проблема «генофонду» нації.

Круглий стіл.

Вівісекція (експерименти на живих тваринах): «за» і «проти» використання в дослідженнях тварин.

- Обговоріть питання болі тварин, незручностей, умов утримання і догляду, відповідальність дослідника, обґрунтування необхідності експерименту, пошуки альтернативних способів отримання даних без експерименту на живих тваринах.
- Які принципи, правила біоетики ви можете використати для аргументації чи спростування необхідності подібного роду досліджень?

Заняття 6. Евтаназія – звільнення від страждань чи жорстоке вбивство?

Теоретична частина

1. Дефініція евтаназії. Форми евтаназії: активна і пасивна, пряма і непряма, добровільна і примусова.
2. Евтаназія: милосердя чи злочин. Евтаназія як «асистоване самовбивство». Самовбивство і проблема моральної відповідальності. Підтримувальне лікування і відмова від нього. Продовження життя чи продовження умирання.
3. Проблема евтаназії новонароджених з важкими дефектами розвитку.

4. Евтаназія «за» (право на смерть, припинення страждань, альтруїзм як піклування про близьких, економічний аргумент тощо) та «проти» (моральний і релігійний аргумент «не убий», вірогідність діагностичної та прогностичної помилки лікаря, поява нових медикаментів і способів лікування, можливість зловживання «вбивством через милосердя» з боку рідних та лікарів тощо).

Проблемна ситуація

Визначте свою позицію, аргументуйте свій вибір.

- *Новонароджена дитина страждає на хворобу Дауна та артретією заднього проходу. Термінова операція, вірогідно, дозволить врятувати життя дитині. Однак її інтелект з часом досягне рівня тільки 4-річної дитини, а тривалість життя - біля 20 років. Батьки відмовляються від операції і обирають смерть природним шляхом.*

В. *Непроведення лікування (пасивна евтаназія).*

С. *Лікарська відповідальність.*

Дайте оцінку дії лікаря. Як би Ви вирішили цю ситуацію, аргументуйте своє рішення.

- *Біопсія показує, що у пацієнта неоперабельна форма раку. Його лікар говорить йому, що нічого серйозного у хворого не виявлено.*

Заняття 7. Біоетичні проблеми uzалежнення

Теоретична частина

1. Алкоголізм. Наркоманія. Тютюнопаління.
2. Біоетичні проблеми СНІДу.
3. Небезпечні види спорту.

Тематична дискусія

Розглядаються моральні аспекти відношення до людей, що опинилися в особливих ситуаціях: з проявами поведінки, що відхиляється від норми (алкоголіки, наркомани, інфіковані, сексуальні меншини).

Проблемна ситуація

Пацієнту необхідна пересадка нирки. Його стан критичний. В лікарню після автомобільної катастрофи поступає чоловік у свідомості, але в дуже важкому стані. Він дає згоду на проведення операції трансплантації. Наступного дня помирає. Однак після проведення аналізів виявляється, що померлий хворів на СНІД. Лікар приймає рішення про проведення трансплантації. Він повідомляє про це пацієнтові, однак про те, що донор хворів на СНІД не говорить. Цю інформацію він повідомляє родичам хворого, які дають згоду на операцію.

- Якими принципами керувався лікар, приймаючи таке рішення?
- Чи вірно він робить, не повідомляючи хворому про можливі ускладнення?
- Які принципи, правила біоетики ви можете використати для аргументації чи спростування рішення лікаря?

Заняття 8. Повага до гідності людини. Повага до людини як особи

Теоретична частина

1. Трансплантація на службі життю в розумінні його оборони та розвитку (отримання органів від живих донорів).
2. Моральні аспекти проведення досліджень і експериментів на людині, на ембріонах, на розумово і фізично «неповносправних» людях.
3. Експерименти психотропного характеру і небезпека маніпулювання людьми.
4. Паліативне лікування як цілковита опіка над людською особою. Хоспіси.

Проблемна ситуація

Визначте свою позицію, аргументуйте свій вибір.

Чоловік 20 років госпіталізований з важкою черепно-мозковою травмою. Підключений до життєзабезпечувальної системи з метою забору органів для трансплантації. Смерть мозку констатувала бригада лікарів, незалежних від трансплантологів. Думки родичів щодо забору органів розділилися: одні члени родини згодні, інші - заперечують.

Завдання для самостійної роботи

1. Біоетика як міждисциплінарний транскультурний феномен.
2. Етичні дилеми в межах лікарської і клінічної практики.
3. Трансформація сучасної системи охорони здоров'я.
4. Сучасні медико-біологічні технології (осмислення біологічного в людині).
5. Права людини на автономію і життя в біоетиці.
6. Рівні біоетики як наукової дисципліни.

7. Історичні, філософські і теоретико-світоглядні засади сучасного біотичного знання.
8. Дилема життя і смерті як фундаментальна філософсько-етична проблематика.
9. Антропогенетика і євгеніка як політизовані галузі дослідження спадковості.
10. Розвиток генно-інженерних технологій і застосування євгенічних засобів (популяційний та індивідуальний рівень).
11. Аксіологічний вимір новітніх біотехнологій.
12. Розуміння біоетики в дослідженнях В.Р.Поттера.
13. Етичні проблеми трансплантології.
14. Наукові та етичні ракурси трансгенної біотехнології.
15. Самогубство і моральний закон.
16. Біоетичні аспекти хірургії.
17. Гомосексуалізм як етична проблема
18. Біоетична проблема війни.
19. Біоетична оцінка смертної кари.
20. Морально-правова відповідальність за життя і здоров'я людини крізь призму клінічної біоетики.
21. Паліативне лікування як цілковита опіка над людською особою.
22. Маніпуляції з психічним здоров'ям людини.
23. Біоетичні проблеми стерилізації безплідності і штучного запліднення.
24. Біоетичні критерії дозволених пренатального обстеження.
25. Біоетична недопустимість експериментів над ембріонами; продукування або використання живих людських ембріонів для приготування стовбурових клітин.
26. Біоетичні критерії дозволених біомедичних маніпуляцій, генної інженерії. Біоетична недопустимість клонування людини.
27. Філософське визначення поняття «життя» в біоетиці.
28. Антропологічні виміри біоетики.
29. Біоетика як науково-філософська дисципліна: раціонально-гносеологічний та екзистенціальний вимір біоетичного дослідження.
30. Проблеми біоетики в перспективах науково-технологічного розвитку.
31. Біоетика як історично обумовлений тип світогляду визначений історичним етапом розвитку європейської культури.
32. Теоретичне підґрунтя сучасної біоетики.
33. Етичні правила і принципи в біоетиці. Утилітарна та деонтологічна етика..
34. Проблеми біоетики в нових онтологічних контурах культури.
35. Розуміння життя як вищої цінності людини.
36. Критика наслідків реалізації євгенічних програм в США і Західній Європі як глобального еволюційного експерименту.
37. Теорія цінностей як підґрунтя медичної науки.
38. Ціннісний зміст поняття «людина».
39. Аксіологічний вимір сучасної медицини.

40. Біоетичні проблеми трансплантології.
41. Генеза етичних уявлень про людину в медицині.
42. Продовження терміну людського життя: біоетичний підхід.
43. Права людини на автономію і життя в біоетиці.
44. Засади біоетичного мислення у просторі європейської думки.
45. Біоетичні проблеми прокреації.
46. Моральні проблеми абортів.
47. Біоетичні проблеми людей похилого віку.
48. Біоетичні проблеми самодеструкції особистості (самовбивство, евтаназія).
49. Біоетичний аспект тестування на тваринах косметики та побутової техніки
50. Принципи і правила біоетики: особливості їх реалізації у медицині (стоматології).

Типові тестові завдання

Виберіть одну правильну відповідь

1. Спеціальна біоетика розглядає:
 - а) проблеми сучасної філософії моралі;
 - б) філософські аспекти розвитку сучасних біотехнологій;
 - в) випадки щоденної медичної практики;
 - г) шляхи вирішення етичних дилем в медицині.

Виберіть правильні відповіді

2. Позначте події, які характеризують особливості виникнення західної біоетики:
 - а) деонтологія;
 - б) перспективи побудови універсальної етики;
 - в) медична етика;
 - г) екологічна етика.

Виберіть відповідь «так» або «ні».

3. Одне з сучасних визначень терміну «євгеніка»:
Теоретична концепція вивчення спадковості людини з ціллю створення концептуального фундаменту і розробки методологічних основ оптимізації генофонду людства.

Впишіть пропущене слово.

4. Засновником біоетики вважається американський онколог -

Виберіть правильні відповіді

5. Принципи біоетики:
 - а) автономії
 - б) інформованої згоди

- в) справедливості
- г) приватності
- д) свободи

6. Біоетика – а) природнича наука
б) міждисциплінарна
в) етична
г) юридична

7. Пренатальна діагностика:

- а) не створює етичних проблем, оскільки полягає в діагностиці;
- б) допустима, бо охороняє життя та інтегральність ембріона і матері;
- в) недопустима, якщо поєднує підтвердження вади з еugenічним абортom.

8. Трансплантація органів етична за умови дотримання наступних позицій:

- а) повага до життя донора та реципієнта
- б) дотримання конфіденційності особи донора
- в) наявність комерційної угоди
- г) свідома згода між особами

Виберіть відповідь «так» або «ні».

9. Унікальність людини записана в її генах. Маніпулювання над генетичним спадком і його зміна означають надання особі рис, які для неї неприродні.

10. Навіть якщо евтаназію виконують з наміром співчуття, вона недопустима.

11. Сфери біоетики:

- а) загальна біоетика (вивчає універсальні цінності і засади)
- б) спеціальна (використовує загальні засади у конкретних випадках біологічного, медичного, правничого і етичного характеру)
- в) практична (використовує загальні засади у конкретних випадках біологічного, медичного, правничого і етичного характеру).

12. Якій із засад біоетики відповідає наведене положення:

- а) людське життя - це не тільки органічний процес, це також життя особи, яка є цінністю сама у собі, а не засобом чи знаряддям в руках інших, яка має гідність і свої права.

13. На практиці принцип автономії доповнюється правилом інформованої згоди. Поясніть зміст правила.

14. Життя вивчається з метою лікування, а не маніпулювання, тому допустимими є:

- а) таке медичне втручання, яке сприяє природному розвитку життя особи;
- б) таке медичне втручання, яке суперечить передбаченим природою способам;
- в) таке медичне втручання, яке сприяє розвитку науково-технічного прогресу.

15. Засада подвійного наслідку полягає у:

- а) дія повинна бути у своїй сутності добра або принаймні нейтральна
- б) добрий наслідок повинен перевищувати поганий
- в) існують альтернативи у виборі між доброю та поганою дією.

16. Етична оцінка штучного запліднення передбачає:

- а) повагу до людського ембріона
- б) природу плідності людини і подружнього акту
- в) кріоконсервацію ембріонів
- г) єдність сім'ї.

17. Природна регуляція плідності полягає у тому, що:

- а) подружній акт відбувається лише в неплідний період
- б) подружній акт відбувається лише в плідний період
- в) у використання засобів контрацепції

18. Природні методи плідності:

- а) температурний метод
- б) перерваний статевий акт
- в) овуляційний метод Біллінгса

19. Який з наведених випадків є прикладом етично допустимої дії з подвійним наслідком:

- а) використання контрацептивних засобів для лікування хвороби
- б) використання контрацептивних засобів для попередження вагітності

20. Стерилізація (позбавлення прокреаційної спроможності через хірургічне втручання) з точки зору біоетики є:

- а) допустимою
- б) недопустимою
- в) допустимою, коли є наслідком лікування

21. Терапія генів є допустимою, якщо:

- а) йде на благо особи
- б) дотримується пропорційності користі і ризику
- в) не порушує тотожності й інтегральності
- г) має характер генної маніпуляції

22. Клонування:

- а) порушує ідентичність особини на біологічному рівні
- б) не порушує ідентичність особини на біологічному рівні
- в) порушує ідентичність особини на психологічному рівні
- г) не порушує ідентичність особини на психологічному рівні

23. Яке із джерел стовбурових клітин є біоетичним:

- а) ембріональні стовбурові клітини на стадії бластоцисти
- б) стовбурові клітини у вже сформованому організмі

24. Репродукція людей повинна бути:

- а) регульованою
- б) не порушувати природи плідності
- в) не порушувати природу статевості
- г) не порушувати індивідуальну тотожність

25. Використання плацебо (інертна субстанція. Яка не володіє якоюсь фармакологічною дією) у різних контрольних клінічних експериментах є:

- а) допустимим
- б) недопустимим
- в) допустимим, якщо... (запишіть, за яких умов).

Рекомендована література до курсу

Основна:

1. Бек У. Общество риска. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. –384 с.
2. Бердяев Н. О назначении человека.- Москва, 1993.
3. Вековшиніна С., Кулініченко В., Коваленко Н. Сучасна медична етика: від Гіппократа до біоетики // Український медичний часопис. – 2003. - №5, IX-X. - С.93-96.
4. Возіанов О., Москаленко В., Саєнко В., Баран Є. Проблеми трансплантології в Україні // Трансплантологія. Науково-практичний журнал.- 2000.- Т. 1.- №1.– С.7-10.
5. Борейко В.Е. Философия дикой природы и природоохраны // Серия: Охрана дикой природы.-Вып. 24. –К., 2000. – 160 с.
6. Булаева К.Б. Генетические основы психофизиологии человека. – М.: Наука, 1991. – С. 16-19.
7. Быстрицкий Е.К. Феномен личности : мировоззрение, культура, бытие. К., 1991.
8. Вековшинина С.В., Кулиниченко В.Л. Биоэтика: начала и основания (Философско-методологический анализ). –К.: Сфера, 2002. – 162 с.
9. Гольбах П. Система природы или о законах мира физического и мира духовного — М.: Соцэкгиз, 1940. — С.132.— 456 с.
10. Ермоленко А.Н. Этика ответственности и социальное бытие человека (современная практическая немецкая философия). – К.: Наукова думка, 1994.- С.98-110.
11. Карпинская Р.С. Мировоззрение в контексте научно-исследовательской деятельности//Вопр. философии. 1987, №7.
12. Кулініченко В. Філософсько-світоглядні засади біоетики // Практична філософія.- 2001.- № 3.- С. 37-43.
13. Михайловский В.Н., Светов Ю.И. Мировоззрение и современная научная картина мира. - Л., 1986.
14. Михальченко Н.И. Украинское общество: Трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – К.: Институт социологии НАНУ, 2001. – 440 с.
15. Поттер В.Р. Биоэтика мост в будущее. – К.: Изд. Вадим Карпенко, 2002 – 216 с.
16. Сравнительная философия: Моральная философия в контексте многообразия культур / Ин-т философии. – М.: Вост.лит., 2004. – 319 с.

17. Чешко В.Ф. Генетика, біоетика, політика: коеволюція культурно-психологічних парадигм сучасної цивілізації // Практична філософія. –2001. №3. – С. 44-71.

18. Чешко В.Ф., Кулиниченко В.Л. Наука, етика, политика – соціокультурні аспекти сучасної генетики. К.: ПАРАПАН, 2004, 277 с.

19. Швейцер А. Культура и этика. — М.: Прогресс, 1973. — 340 с.

20. Рамон Лукас Лукас. Біоетика для кожного. – Львів. – 2007. – 176 с.

Додаткова література:

Бернал Дк. Наука в истории общества. М., 1956.

Раушенбах Б.В. Точные науки и науки о человеке. - Вопр. филос., 1989, № 4.

Реале Д., Антисери Д. Западная философия. От истоков до наших дней. – С-Пб., 1997. – Ч.2. Природа в современной естественнонаучной картине мира.

Параграф 12. Современная биологическая картина мира.

Рьюз М., Уилсон Э. Дарвинизм и этика. - Вопр. филос., 1987, №1.

Рьюз М., Уилсон Э. Дарвинизм и этика// Вопросы философии, 1987, №1.

Сассон А. Биотехнология: свершения и надежды. М., 1987.

Сидоренко Л.И. Философский анализ развития и перспектив биотехнических исследований. К., 1987.

Сидоренко Л.И. Світоглядно-методологічний аналіз біотехнології. - Методологічні проблеми інженерної діяльності. - Вінниця, 1994.

Современная философия науки: знание, рациональность, ценности в трудах мыслителей Запада. Под ред. А. Печенкина. М., 1996. Введение.

Степин В.С. Научное познание идейности техногенной цивилизации// Вопросы философии. 1989, №10.

Шноль С. Жизнь - процесс существования объектов биологической эволюции. - Природа биологического познания. М., 1991.

Энгельгардт Э. Век науки и ответственность ученого. - Вопр. филос., 1984, №1.

Юдин Б.Г. Единство и многообразие биологического познания. Вопр. филос., 1983, №6.

Губа Г., Борова О. Юридичні аспекти органного донорства // Трансплантологія. Науково-практичний журнал.- 2000.- Т 1.- №1– С.17-19.

Денісов В., Серняк П., Захаров П., Олещенко М., Губа Г. Досвід 400 трансплантацій нирок //Трансплантологія. Науково-практичний журнал.- 2000.- Т 1.- №1– С. 131-133.

Ивашкевич Г. Преступление без наказания. Биологические и морально-этические проблемы пересадки органов и тканей.- Львов, 1995.

Моуди Р. Жизнь до жизни. Жизнь после жизни.- Киев, 1994.

Петрик О. Біоетика – «вуздечка» для науки чи детектор брехні // Дзеркало тижня.- 2002.- №41(416).

Судо Ж. Вызов биоэтики сегодня // [www.private.peterlink.ru/ dovgan/ bioaeth.htm](http://www.private.peterlink.ru/dovgan/bioaeth.htm).

Судо Ж. История биоэтики, дискуссии, этическая ориентация // [www.ken.ru / tat.ru/ religion/ catholic](http://www.ken.ru/tat.ru/religion/catholic).

Судо Ж. От оплодотворения in-vitro до клонирования // [www.ken.ru / tat.ru/ religion/ catholic](http://www.ken.ru/tat.ru/religion/catholic).

Судо Ж. Эвтаназия // [www.ken.ru / tat.ru/ religion/ catholic](http://www.ken.ru/tat.ru/religion/catholic).

Філарет (Патріарх Київський і Всієї Руси-України). Вступне слово // Трансплантологія. Науково-практичний журнал.- 2000.- Т 1.- №1– С. 3.